

300-lecie Kościołów Łaski

Dla ewangelików żyjących na Śląsku, na przełomie XVII/XVIII wieku, wydarzenia opisane poniżej były wydarzeniami niezwyklej wagi! W międzyczasie musiało się wiele zdarzyć, zanim doszło do budowy upragnionych 6 kościołów. Wymienić tu można: podpisanie „Pokoju Altranstadzkiego” 24.09.1706r., pomiędzy królem szwedzkim Karolem XII a cesarzem austriackim Józefem I, podpisanie „Konwencji Altranstadzkiej” pomiędzy Karolem XII a kanclerzem Janem Wacławem Wratisławem 1.09.1707 r.– ratyfikowaną przez Józefa I już 6.09.1707r. Od 1707 do 1708 roku trwały pertraktacje we Wrocławiu pomiędzy stroną szwedzką a austriacką, uwieńczono podpisanie w dniu 27 stycznia 1709 roku przez legata szwedzkiego - barona Henninga von Strahlenheima i wysłannika cesarza austriackiego – hrabiego Hansa Antona von Schaffgotscha „Reskryptu Egzekucyjnego”.

Dla ówczesnych było to „aż tyle”, co otrzymali, podczas gdy z dzisiejszej perspektywy twierdzi się, że otrzymali „tylko tyle”. Łaska cesarska wszak nie była tania i została okupiona wpierw modlitwami dorosłych oraz dzieci tzw. „Betkinder”, później, początkiem XVIII wieku zubożona wojnami i najazdami ludność Śląska musiała ponieść ogromny wysiłek finansowy. Wpierw,

by zapłacić cesarzowi za okazaną łaskę ok.700 tys. guldenów oraz stronie szwedzkiej 220 tys. guldenów– kosztem zebranych środków przeznaczonych pierwotnie na budowę kościołów, a potem, gdy trzeba było rozpocząć zbiórkę od nowa, gdyż z pierwszej niewiele pozostało.

Nie pozostawało to bez znaczenia na wybór rodzaju budulca, z jakiego kościoły zostały zbudowane. Trzy biedniejsze miasta: Koźuchów (Freystadt), Żagań (Sagan) i Milicz (Militsch) wzniosły swe świątynie o konstrukcji szachulcowej w technice tzw. „muru pruskiego”, z materiału mniej trwałego takiego jak: drewno, glina, piasek i słoma. W tej technice kościoły zostały zbudowane bardzo prędko. Natomiast znacznie zamożniejsze miasta: Jelenia Góra (Hirschberg) i Kamienna Góra (Landeshut) oraz Cieszyn pozwoliły sobie na okazałe murowane świątynie, zatem ich budowa trwała wiele lat. W tym czasie do celów sakralnych służyły im tymczasowo proste, drewniane Domy Modlitwy!

Do poszczególnych zborów przynależało przeciętnie ok. 100 miejscowości, dlatego powstały ogromne świątynie, które miały średnio ok. 3-4 tys. miejsc siedzących i tyleż samo stojących.

Kościół Łaski w Koźuchowie

Jednym z pierwszych Kościołów Łaski, który powstał, był kościół w Koźuchowie. Wzorowany był na Kościele Pokoju w Świdnicy. W miejscu winnicy należącej do Selgego, położonej na wzgórzu za murami miasta, przed Bramą Szprotawską 18 marca 1709 roku wysłannik cesarski wskazał miejsce pod przyszły kościół, tym samym zezwalając na jego budowę. Kamień węgielny został poświęcony 22.05.1709 r. Jego projektant i budowniczy nie jest znany. Kościół zbudowano na planie krzyża greckiego(!) – o konstrukcji ryglowej, a ściany zewnętrzne podobnie jak w Świdnicy wykonano z muru pruskiego tzn. drewna, gliny, piasku i słomy. Budowa kościoła trwała zaledwie rok, nie zachowała się jednak żadna wzmianka, czy kościół był kiedykolwiek poświęcony(?!).20.10. tego roku odprawiono w kościele (jeszcze bez

300-lecie Kościołów Łaski

dachu) pierwsze nabożeństwo, w listopadzie na szczycie zawieszono wiechę. W następnym roku nadano uroczyste kościołowi imię „Winnicy Chrystusowej”. Jak widać to na starych rycinach, w bliskości kościoła (podobnie jak w Świdnicy) w 1717 roku postawiono wolnostojącą dzwonnice, która istniała do 1827 roku. Kościół zasadniczo zmienił swój wygląd, gdy w latach 1826-27 dobudowano murowaną dzwonnice i w latach 1831 i 1857, gdy obudowano kościół murem ceglany w celu jego zabezpieczenia. Stan taki trwał do 1945 roku, gdy to losy miejscowej ludności sprawiły, że liczba zborowników bardzo zmalała, a niezniszczony kościół nadal im służył. W 1947 roku parafię przejął Kościół Ewangelicko-Augsburski, który wraz z parafią prawosławną współużytkował kościół do 1950 roku, kiedy to władze miasta 20 maja 1950 roku

przekazały kościół parafii prawosławnej. Dopiero od 1953 roku ewangelicy otrzymali w zamian mały staroluterski kościółek zamkowy św. Jana, który w 1970 roku miasto przeznaczyło na salę widowiskową Domu Kultury, oferując w ramach rekompensaty XVI-wieczny budynek mieszkalny, gdzie urządzono kaplicę. W 1962 roku kościół przekazano Państwowym Zakładom Zbożowym, urządzono magazyn zboża, a po nim uruchomiono tam działalność produkcyjną. W tym czasie prawosławni użytkowali kaplicę chrztów, a wyposażenie kościoła zostało wywiezione do katolickiego kościoła Bożego Ciała w Głogowie, zaś malowidła sufitowe zostały zdjęte i po konserwacji rozdysponowane do 7 kościołów katolickich. Pozostałość polichromii udało się zakonserwować dopiero niedawno w Pracowniach w Poznaniu. Zniszczenie kościoła postępowało bardzo szybko, a pod pretekstem zagrożenia zawaleniem na początku lat 70-tych podjęto decyzję o rozbiórce kościoła, który wysadzono w powietrze. Pozostała tylko dzwonnica, która z roku na rok niszczyje. O istnieniu Ewangelickiego Kościoła Łaski przypomina dziś nazwa placu „Plac Ewangelicki” oraz kompleks 3 budynków do których jednak parafia utraciła prawo z chwilą nabycia własności przez prawosławnych w 1950 roku. Kożuchów jako filiał parafii w Zielonej Górze liczy obecnie 10 osób i kilku sympatyków, którzy gromadzą się 2 razy w miesiącu na nabożeństwach w Kożuchowie w pozostałe niedziele w Nowej Soli.

Kościół Łaski w Żaganii

Następny Kościół Łaski – w Żaganii wzorowany był na kościele Pokoju w Jaworze, którego projektantem był wrocławski architekt Albrecht von Söebisch. Miejsce pod kościół i szkołę zostało wyznaczone 21.03.1709 roku w ogrodzie Dehmela za bramami miejskimi. 28.03.1709 r. odprawiono pierwsze nabożeństwo pod gołym

niebem, zaś 14.05.1709 r. został poświęcony kamień węgielny. Świątynia żagańska zbudowana była jako szachulcowa budowla halowa – podobnie jak jaworska – na planie prostokąta z tzw. „muru pruskiego”. 1.12.1709 r. w surowym wnętrzu zostało odprawione pierwsze nabożeństwo, a w adwencie roku następnego uroczyste nadano kościołowi imię Trójcy Świętej. Podobnie jak w Jaworze drewnianą dzwon-

300-lecie Kościołów Łaski

nicę dobudowano do dłuższej ściany kościoła. Budowniczym kościoła był Jan Kaspar Bude. W niezmiennym stanie kościół zachował się do połowy XIX wieku, kiedy to wzmocniono go przez obmurowanie cegłą i wybudowanie nowej strzelistej dzwonnicy z tego samego materiału. Ostatnie wspólne nabożeństwo ewangelickie w kościele odbyło się 17 czerwca 1945 roku. Z 20-tysięcznego przedwojennego zboru pozostali nieliczni. Dla nich to od kwietnia do 17 listopada 1946 roku odprawiał nabożeństwa ks. Hugo Kerber, który 21 listopada wraz z grupą pozostałych parafian opuścił Żagań. Po obję-

ciu parafii przez polskiego duchownego w 1947 roku nabożeństwa odbywały się jeszcze w kościele, a ściślej mówiąc w ocalałej dziś części kościoła, lecz nieżyczliwi tej gromadce ludzie rzucali w okna kamieniami, zakłócili nabożeństwa. Odziedziczenie tak wielkiego kościoła oraz potrzeba remontów i bieżącego utrzymania sprawiły, że uboga garstka parafian, nie mogąc temu sprostać, opuściła kościół i przeniosła się do budynku obok kościoła. Kościół powoli umierał, nawet wówczas gdy był w użytkowaniu przez polsko - katolików. Miasto Żagań przejęło kościół, który, będąc dewastowany i płądrowany, z dnia na dzień podupadał. Jedynie obrazy z ołtarza trafiły do kościoła ewangelickiego w Żarach - dziś macierzystej parafii - filiału żagańskiego i kościoła polsko-katolickiego w tym mieście. W 1965 roku władze miejskie podjęły decyzję o rozbiórce tego kościoła, który rozebrano w 1966 roku. Posłużył on jako źródło odzysku materiałów budowlanych. Pozostała wieża i kaplica grobowa rodziny książęcej Bironów. Wieżę w ostatnim czasie poddano remontowi, a z jej zwieńczenia zdemontowano krzyż, który przekazano do nowo budowanego garnizonowego kościoła katolickiego. Żagańska dzwonnica dzisiaj nazwana jest „wieżą widokową”. Z dzisiejszych zborowników żagańskich tylko jedna osoba emocjonalnie jest związana z Kościołem Łaski w Żaganiu, gdyż uczestniczyła jeszcze w nabożeństwach w nim odprawianych. Kaplica urządzona w dawnej żeńskiej szkole ewangelickiej im. Weisfloga służy 16 zborownikom filiału parafii w Żarach.

300-lecie Kościołów Łaski

Kościół Łaski w Miliczu

Kolejnym Kościołem Łaski jest kościół w Miliczu – z założenia oparty był na planie zbliżonym do krzyża greckiego i w pewnym sensie wzorowany na kościele świdnickim. 16.04.1709 roku na terenie starego średniowiecznego cmentarza, położonego na skraju miasta, wyznaczono miejsce pod kościół. 21.04.1709 r. odprawiono pierwsze nabożeństwo na wolnym powietrzu, a w dwa miesiące później, 21.06.1709 r. został położony kamień węgielny. Jeszcze tego samego roku odprawiono w kościele (9.10.1709) pierwsze nabożeństwo. Po pięciu latach, w 1714 roku kościół był w pełni gotowy. Kościół projektował i budowniczym był Gottfried Hoffmann z Oleśnicy. Kościół z zewnątrz swą sylwetką przypomina tradycyjne kościoły. Znamionym jednak jest fakt, że sam kościół był wzorcem dla powstających później okolicznych kościołów. Gdy w 1945 roku Armia Czerwona zbliżała się do Milicza, zborownicy zebrali się ostatni raz w Kościele Łaski na nabożeństwie modlitewnym oraz by się pożegnać, czekała ich bowiem długa i ciężka droga w nieznaną. 20 stycznia 1945 roku zostali ewakuowani koleją, nielicznymi ciężarówkami, furmankami, a nawet idąc pieszo przez Żmigród (Trachenberg) w okolice Legnicy, a stamtąd do Saksonii. Dziś z dala od Milicza nie zapominają o swym Kościele Łaski, spotykają się na rocznicowych nabożeństwach w jednym z kościołów Hannoveru. Po wojnie, w 1946 roku kościół przejęli katolicy, obierając patronem św. Andrzeja Bobolę. Ołtarz, ambona,

chrzcielnica w 1955 roku zostały wywiezione do rzymsko-katolickiej katedry w Poznaniu. Do kościoła zaś sprowadzono relikwie „krzyża świętego” tworząc kolejne sanktuarium! Z wielotysięcznej rzeszy zborowników sprzed wojny, pozostało kilka rodzin, a w samym Miliczu ok. 5 osób, które jeżdżą na nabożeństwa do Starej Huty filiału parafii w Sycowie.

Dwa Kościoły Łaski są w pewnym sensie podobne do siebie, łączą je: architekt - budowniczy – Martin Frantz i pierwowzór - kościół Katarzyny w Sztokholmie.

Martin Frantz – projektant dwu Kościołów Łaski – żył w latach 1679-1742, W 1697 roku uzyskał uprawnienia czeladnicze, po czym wyruszył w świat- tak trafił ok.1705 r. na Śląsk. W celu wizualizacji obu kościołów łaski wykonał dla swych zleceniodawców dwa drewniane modele kościołów, które można było rozłożyć, by obejrzeć szczegóły architektoniczne projektów wewnątrz. Obie makiety miały wysokość 70 cm Utalentowany budowniczy – architekt Martin Frantz przemierzył długą drogę z północy Europy na Śląsk po to, by przetworzyć w kamieniu, cegle i drewnie nieznaną tu ideę architektoniczną. Przybył tu, by usłużyć swym współwyznawcom, podobnie jak kilka lat wcześniej z północy Karol XII przybył na ratunek uciskanym ewangelikom. Jako jeden z wielu, którzy przybyli na Śląsk z różnych stron Europy, oddał temu szczególnemu zakątkowi Ziemi to, co posiadał najcenniejszego – zrzeczność rąk i swój talent!

„Katarina Kirka” w Sztokholmie, powstał w stylu północnego baroku na podstawie projektu francuskiego architekta Jeana de la Vallée w latach 1656-1670.

W 1723 roku kościół „Katarzyny” padł pastwą płomieni, jednak zostaje niebawem odbudowany przez budowniczego Görana Josua Adelkrantza. Rok 1990 dla kościoła okazał się znów pechowy, gdyż kościół uległ ponownie pożarowi. Szwedzcy specjaliści od budowy podobnych obiektów, tym razem udali się do Jeleniej Góry, by dokonać dokładnych pomiarów Kościoła Łaski i wykorzystać uzyskane materiały w odbudowie kościoła „Katarzyny” w Sztokholmie. Poświęcenie kościoła miało miejsce w 1995 roku.

300-lecie Kościołów Łaski

Kościół Łaski w Jeleniej Górze

Kościół Łaski w Jeleniej Górze z zewnątrz przypominał bardzo kościół Katarzyny w Sztokholmie: łamany dach, kopuła zwieńczona wysoką latarnią, dobudówki (aneksy) w czterech rogach mieszczące klatki schodowe, zwieńczone wieżyczkami nieco niższymi niż

„u Katarzyny” oraz wysokie okna. Za murami miasta, na wschód od Bramy Wojanowskiej wyznaczono miejsce pod kościół 22. 04.1709 roku, a poświęcenie kamienia węgielnego odbyło się 4.06.1709 r. Kościół został poświęcony 9.05.1718 roku. Po pożarze dachu kościoła 16 października 1806 roku otoczenie kopuły nieco zmieniono. Całość budowli jest jednak nieco „cięższa” niż

oryginał, tym bardziej, że dodatkowo wydłużono nawę główną o jedno przęsło mieszczące prezbiterium. Z okazji 200-lecia kościoła w 1909 roku na zakończeniu wschodniego ramienia kościoła, za prezbiterium, dobudowano tzw. Brauthalle – wzorując się na świdnickim Kościele Pokoju.

Dzisiaj rzymsko - katolicki kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego jest najlepiej zachowanym Kościołem Łaski na Dolnym Śląsku. Jego wyposażenie niemalże pozostało nienaruszone, a inskrypcje zamieszczone na brzegach empor, które po wojnie zamalowano odzyskały na nowo swój blask, dzięki niemieckiemu sponsorowi. Na dobry stan kościoła wpływ miało i to, że świątynia od 1948 roku jest Kościołem Garnizonowym Wojska Polskiego, od którego oprócz fundacji niemieckich i ministerstwa kultury spływały fundusze na renowację tej świątyni. Obecnie w Muzeum Okręgowym w Jeleniej Górze można oglądać jeden z dwu zachowanych modeli Kościołów Łaski wykonanych przez M. Frantza w 1709 roku. Nabożeństwa dla 130-osobowej społeczności ewangelickiej odbywają się w sąsiedniej miejscowości - w kościele ewangelickim w Jeleniej Górze - Cieplicach.

Kościół Łaski w Kamiennej Górze

Kościół Łaski w Kamiennej Górze przypomina w mniejszym stopniu kościół sztokholmski, chociaż również jego projektant inspirował się kościołem Katarzyny. Nazajutrz po wyznaczeniu miejsca pod kościół, poza miastem, na wzgórzu należącym do niejakiego Krausego 26.04.1709 r. odbyło się pierwsze nabożeństwo, 5.06.1709 r. został poświęcony kamień węgielny. Kościół, który poświęcono 8.10.1720 roku, postawiono na planie krzyża greckiego, pomiędzy ramionami którego dostawiono cztery kwadratowe przybudówki, mieszczące klatki schodowe. Świątynię pokrywa łamany dach. Architekt jednak musiał zweryfikować swoje wizje przez dostawienie dzwonnicy na osi z jednej strony i zakrystii z drugiej strony. Dzwonnica stoi na planie kwadratu i służy jako główne wejście do kościoła. Kościół w takim stanie przetrwał do 1952 roku. Nieliczni już po wojnie para-

300-lecie Kościołów Łaski

fianie od 1948 roku swoje nabożeństwa odprawiali w zakrystii przy kościele, potem przenieśli się do dawnej pastorówki, gdzie gromadzili się do 1957 roku. W latach 50-tych ołtarz, organy, ambonę i chrzcielnicę wywieziono do Rzymsko-Katolickiej Katedry Wojska Polskiego

w Warszawie traktując je jako poniemieckie zdobycze wojenne. Bogate w rzeźbione detale: ołtarz, ambona i chrzcielnica zostały ogołoczone po to, by zdobić dziś boczne ołtarze w katedrze katolickiej! Sam kościół podupadał pozostawiony bez opieki

był bezczeszczonej przez demolowanie i kradzież. Niszcząca świątynia wymagała zabezpieczeń przed ostatecznym zrujnowaniem. Okna w kościele były bez szyb, posadzka częściowo zerwana. W takim stanie kościół przejęła miejscowa parafia katolicka. Nowi użytkownicy rozebrali 2 piętro empor, a materiał wykorzystano na zabezpieczenie budynku, w tym łatanie dachu. Prowadzenie w taki sposób remontów i dodawanie innych elementów wyposażenia, odpowiadającego tradycji katolickiej oraz demontaż barokowych elementów okuciowych doprowadziło do tego, że wewnątrz kościoła - dziś p.w. Matki Boskiej Różańcowej - wprawdzie jest zadbane i w dobrym stanie, lecz zostało zniekształcone tracąc swój oryginalny styl! W Muzeum Tkactwa Dolnośląskiego w Kamiennej Górze znajduje się „Łaska

Łaski”, którą wyznaczono 25.04.1709 roku miejsce pod Kościół Łaski, a także biblioteka i zbiory muzeum przykościelnego przekazane pomiędzy 1947 a 1948 rokiem przez Parafię Ewangelicką. Dziś Kamienna Góra jest filialem parafii w Wałbrzychu. Nabożeństwa dla 10 parafian odbywają się w dawnym „Domu Diakonów”.

Kościół Łaski w Cieszynie

Wobec zaprezentowanych pięciu sylwetek dolnośląskich Kościołów Łaski nie sposób nie odnieść się do cieszyńskiego Kościoła Jezusowego

To, co łączyło w przeszłości i nadal łączy ewangelików Śląska Cieszyńskiego, Górnego, Opawskiego oraz Moraw, to Matka kościołów - Kościół Jezusowy w Cieszynie - na który spoglądamy i darzymy go miłością oraz szacunkiem - jak matkę! Dnia 18.03.1709 roku cesarz Józef I wydał specjalny reskrypt zezwalający na budowę kościoła ewangelickiego na obranym wcześniej miejscu położonym na przedmieściu Cieszyna. 24.05.1709 roku na terenie ogrodów owocowych Bohra, Schneidrowej, Hejmana i Hermana, znajdujących się poza murami miasta, za

Wyższą Bramą. Komisarz Cesarsko - Królewski hrabia Jerzy Ludwиг Zinzendorf i wielkorządca księstwa cieszyńskiego hrabia Adam Waclaw Paczyński z Tenczyna wyznaczili miejsce pod Kościół Jezusowy za pomocą łaski zwieńczonej orłem cesarskim, która jest przechowywana

300-lecie Kościołów Łaski

w parafii cieszyńskiej. 2.06. tegoż roku pierwsze kazanie z okazji poświęcenia miejsca pod kościół wygłosił powołany z Wołczyna pierwszy

kaznodzieja Jan Muthman (tekst z proroka Nahuma 1,15). 13.10.1710 roku poświęcono kamień węgielny pod kościół. Budowa kościoła wg projektu opawskiego budowniczego Jana Hausrükera trwała 20 lat. Do tego czasu nabożeństwa odprawiano w drewnianym, tymczasowym budynku, wokół którego rosły mury przyszłej świątyni. Zbór i kościół mogły powstać dzięki nielicznej, okolicznej szlachcie. W 1750 roku rozpoczęto budowę wieży, na którą 14.09.1750 r. zamocowano banię, krzyż i gwiazdę. W 1770 r. w czasie burzy bania spadła, w 2 lata później ponownie osadzono ją na wieży. W ciągu kolejnych dziesięcioleci kościół był wyposażany. Służył on wraz ze „Szkołą Jezusową”, powstałą w 1725 roku wiernym, począwszy od Frywałdowa (Freiwaldau) przez Niemodlin (Falkenberg) i Głubczyce (Leobschütz) na Opolszczyźnie, Morawskie Wałasko, Bogumin, Bielsko, aż ... po Pszczynę i Tarnowskie Góry na Górnym Śląsku. W szkole tej także w późniejszych czasach, nie brakło młodzieży z innych zakątków cesarstwa, nawet z odległych podalpejskich krain. Jednak początki szkoły przy Kościele Jezusowym sięgają początków zboru, kiedy to nauki udzielano w małym domku, a po dwu latach wystawiono drewniany ośmioizbowy budynek szkolny. Pierwszym nauczycielem był kand. teol. Mewius. Rozwój parafii został zahamowany z chwilą wydalenia ze zboru ulubionych duszpasterzy: Steinmetza, Muthmana i Zasiadusa oraz nauczycieli Jerychowiusa i Sarganka w 1730 roku. Zbór popadł w marazm, do kasy wpływało coraz mniej ofiar, szlachta śląska ubożała i było jej coraz mniej, a po 1742 roku większość Śląska przypadła Prusom. Dotychczasowi dobroczyńcy kościoła Jezusowego Hencel-Don-

nersmark i Promnitz znaleźli się poza granicami Austrii i u siebie wspomagali powstałe zbory i kościoły, powstałe w Pszczynie, Tarnowskich Górach, Rozumnicach i później w

Golasowicach. Z tego powodu kościół był długo kończony i wyposażany. Kościół Jezusowy ma kształt trójnawowej bazyliki, w stylu późnego baroku. Na trzeciej, ostatniej emporze urządzone bibliotekę składającą się z подарowanych parafii księgozbiorów i archiwów kościelnych. Zaś drugą emporę przed Jubileuszem 300-lecia kościoła zaadaptowano na muzeum kościelne i pracownię konserwatorską zbiorów. W podziemiach kościoła znajdują się krypty grobowe, w których chowano zasłużonych dla zboru przedstawicieli szlachty. Współcześnie kościół w Cieszynie był miejscem wielu uroczystości ogólnopolskich oraz o charakterze międzynarodowym. Parafia w Cieszynie swym zasięgiem obejmuje 8 filiałów, gdzie odbywają się regularnie nabożeństwa (oprócz tego w szpitalu i 2 domach opieki), na terenie parafii działa 10 chóarów i 8 kół młodzieży, 2 Towarzystwa Ewangelickie (PTEw. i TE, które prowadzi przedszkole i 3 szkoły). Parafia wydaje miesięcznik „Wieści Wyższobramskie”. Wyznaczenie i poświęcenie miejsca pod kościół przypadło Cieszynowi na końcu, m.in. z powodu peryferyjnego położenia miasta wobec stolicy Śląska – Wrocławia. Cieszyn jako ostatni ukończył budowę kościoła, dopiero w 1723 roku, co wiązało się z trudnościami w zdobywaniu funduszy na budowę. Bez kompleksów można stwierdzić, że z szósty Kościół Łaski- cieszyński kościół jest najskromniej wyposażony i ozdobiony. Z radością można jednak powiedzieć, że Kościół Jezusowy przetrwał wszystkie burze dziejowe i jako jedyny z sześciu Kościołów Łaski dzięki Łasce Bożej, nieprzerwanie po dziś dzień nam służy!

Jan Kliber